

מעבר לנהר

מתוך ספרו של יצחק ארצי, דווקא ציוני, הוצאת ידיעות אחרונות 1999

טרנסניסטריה, היא היסורים של יהודי רומניה. חבל הארץ בין נהרות הדנייסטר והבוג, ניתן לרומניה על ידי היטלר, כפיצוי על אובדן טרנסילבניה. רבבות יהודים גורשו לטרנסניסטריה. על אדמתה מצאו את מותם ברעב, במגיפות, בעבודות פרך ובחיסולים שיטתיים.

בשנת 1942 הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על המתחולל שם. מפי השליחים הראשונים שהצליחו להגיע פרד שרגא ויוסף עבר-כהן, שמענו עדות מזעזעת. במוגילב בירת טרנסניסטריה ובגיטאות שבסביבה נמקו יהודי בסרביה ובוקובינה ממגיפת הטיפוס ונספו באלפיהם. המשימה הדחופה ביותר היתה להקים מפעל הצלה. הייתי החבר הצעיר ביותר ב"ועדת העזרה וההצלה" של ההסתדרות הציונית, בראשותו של משה "מישו" בנבנישתי. בגוף שהוקם על ידי ההסתדרות הציונית במחלתר ופעל תחת שם מוסווה "עזרה", היו מיוצגים כל הזרמים הציונים ברומניה. בינואר 1942 הוקם "מרכז היהודים" בידי הגרמנים. כעבור למעלה משנה הוקמה ועדה רשמית לסיוע לגולי טרנסניסטריה, תחת השם "הועד היוזם לתמיכת מפעלי סיוע שליד מרכז היהודים ברומניה". נציג הג'וינט וילהלם פישר היה ידיד ותיק. בשעתו לימדתי אותו עברית ונוצר בינינו קשר חם. פישר נזקק לאדם שיפעל בשטח והטיל עלי את המשימה לארגן רשת של עזרה.

לאחר חיפושים הגעתי אל נתן קליפר, אחד מספקי העצים של ה"רייכסווהר" הגרמני. לרשותו של קליפר הועמדו קצינים גרמנים שליוו את משלוחי העצים לטרנסניסטריה. מסרתי לספק העצים כתובות של אנשי קשר וכספים ואלה הועברו באמצעות הקצינים הגרמנים לתעודתם תמורת עמלה נדיבה. אחדים שלשלו את הכסף לכיסם ונעלמו.

ממוגילב התרחב הקשר גם אל הגיטאות בסביבה. בגיטו ד'ורין שימש הרב ברוך האגר כאיש קשר. רבה של סירט הקים בגיטו מוסד לעזרה שכלל גם את חברי "הנוער הציוני". בהתרגשות עצומה הייתי אווז בידי פתקים זעירים שהחזירו הקצינים הגרמנים, מעין "קבלות" להוכחה כי אמנם מילאו את שליחותם. "לא נשכח", "תבורך". המלים הספורות העבירו בי צמרמורת. מדי פעם זיהיתי שמותיהם של ידידים ומכרים שחתמו על הפתקים הזעירים. לעולם לא אשכח את הפתק שהגיע מקטה וייסמן מסירט שנכלאה בגיטו בראשארד ונפטרה אחר כך ממחלת הטיפוס. "איציו, היצלת אותנו". במרכז העזרה בצ'רנוביץ פעלו כל העת ליאו רוזנשטוק (אריה ורדי ז"ל) וטורי הולצהאקר, ואולם הסיוע ממרחק לא הספיק. הרגשתי שאני חייב להגיע בעצמי לטרנסניסטריה. רציתי להיות עם החברים בסבלם ולבחון אפשרויות של בריחה. בין המגורשים היו גם בני משפחתי. למרות שחיו בכפר מיהלן שהשתייך למולדובה ולא לבוקובינה שהוגדרה כאזור טרנספר ליהודים, גורשו דודתי אווה שטיר, בתה אנני, והדודה רבקה מביתם לגיטו ד'ורין. דודי איזק שטיר, רופא שיניים במקצועו, שהה בעת הגירוש במחנה עבודה. למרות שבגיטו היו הנשים תחת חסותו של אחיו יוליוס שטיר, אף הוא מרפא שיניים, נאבקו קשות על קיומן.

באמצעות נציג ה"ג'וינט" וילהלם פישר הצלחתי להעביר להן כספים. הדוד איזק ניצל את קשריו עם קצינים גרמניים והצליח אף הוא להבריח אליהן מעט כסף. בחג המולד 1943 נסעתי לצ'רנוביץ כדי לבקר את חברי "הנוער הציוני". נטלתי סיכון כבד, שכן הייתי חסר תעודות ונוסע בלתי-חוקי. חבשתי כובע גדול ומשקפי זכוכית עבים, כדי להסוות את זהותי. איתרא מזלי וברכבת הדחוסה זיהה אותי חברי לשעבר לכיתה הרומני ג'ורגא מוררו. "הרציג, מה אתה עושה כאן?" מוררו לא הניח לי. לבסוף איימתי עליו שאם לא יחדול להציק לי אסגיר אותו למשטרה. עברתי לקרון אחר כשאני שוקע במושב, מייחל לנסיעה שתסתיים. בצ'רנוביץ עצרה הרכבת בתחנת ה"פולקסגארטן" - הפארק העירוני. רכבת אחרת חלפה ממול. בחלונות הבחנתי בדמויות עלובות, לבושות בסחבות. הייתי בטוח שזוהי רכבת המובילה שבויים רוסיים. "אלה היהודים מטרנסניסטריה", אמר מבקר הכרטיסים. ירדתי מיד, עושה דרכי במרוצה לעבר הרכבת שממול. לפתע בקעו זעקות שבר. דודותי אווה, רבקה והבת אנני זיהו אותי על המסילה. גם אני פרצתי בבכי, רץ אחרי הרכבת העוזבת את הרציף וזועק. הרצון לנסוע לטרנסניסטריה הפך אצלי לדיבוק. פניתי למאוריצי (משה) בלומנטל, שכיהן אז כממונה על ענייני הנוער בהנהלה הציונית שבמחלתר ומראשי תנועת "דור חדש". ביקשתי להיפגש עם פרד שרגא, מראשי ארגון ההגירה היהודי אמריקאי "היאס", שהיה ממונה על הגשת סיוע למחנות בטרנסניסטריה מטעם "המרכז היהודי". שרגא נמנה על המשלחת היהודית הראשונה שיצאה לאיזור הגירוש באישור השלטונות, והיה אחראי לקשרים עם המינהל הרומני ועם המפקדים הממונים על הגיטאות. בכל פעם שעמד להגיע היו תושבי הגיטו מבשרים בחרוזים "אווה אווה (הקשב הקשב) מגיע שרגא". הוא ניהל קשר שוטף עם ראשי הקהילות בגיטאות עצמם, ותודות למאמציהם של הרב הראשי ברומניה ד"ר אלכסנדר שפרן, ד"ר וילהלם פולדרמן, דוברם של יהודי רומניה בפני השלטונות, וראש ועד ההצלה "מישו" בנבנישתי, עלה בידי ההנהגה במחלתר לארגן שדולה למען פעולה הומניטרית למגורשים. גם הצלב האדום הבינלאומי, המלכה האם הלנה וראשי הכנסיה האורתודוקסית נרתמו לעזרה.

בדצמבר 1942 הסכים המרשל אנטונסקו להעביר כסף למגורשים, בעיקר תרופות, וזאת כדי לבלום את מגפת הטיפוס המשתוללת. פניתי לכל מי שהיה מעורב במפעל העזרה לטרנסניסטריה, אך הסיכוי להגיע לשם בעצמי היה קלוש. בראשית דצמבר 1943 ישבתי בבית-הכנסת "אוניריה פרטרנה" בבוקרשט. היה זה ערב ספרותי לזכרו של שלום עליכם, שאורגן על ידי קבוצת אידישיסטים ככיסוי לפעילות ה"בונד". אירועים מסוג זה נועדו לאפשר לארגוני המחלתר להעביר מסרים. לפני האירוע ניגש אלי מאוריצי בלומנטל. "תנחש איזו ידיעה חשובה יש לי בשבילך". על פניו עטה ארשת מסתורין. בלומנטל היה ידוע כחובב מתיחות, ואולם כשהודיע לי שאני נוסע לטרנסניסטריה נשארתי פעור פה. הוא חשף את התוכנית החשאית להוציא מבתי יתומים בטרנסניסטריה חמשת אלפים יתומים, "כאשר בשלב הראשון יש צורך לרשום אותם". במשלחת הקטנה היינו חמישה: פרד שרגא, משה בלומנטל, דאדו רוזנקרנץ, סלומון דיאמנט ואנוכי. פרד שרגא יעץ לי לקבל את משימת רישום היתומים באזור ימפול-זוגסטרו שלא היה מוכר לי. אמנם העדפתי אזור שבו מרוכזים חברי מהתנועה, אך שרגא הבטיח כי אוכל לשהות ימים אחדים גם במוגילב שנחשבה למרכז התנועה שלנו. בינואר 1944 יצאנו לדרך. הנסיעה מבוקרשט אל גבול טרנסניסטריה נמשכה שעות. לאחר שנים רבות נסעתי שוב ברכבת, מבלי לחשוש מפני ביקורת תעודות. הפעם הייתי "חוקי". פרד שרגא גולל באוזני את דרכי פעולתו מאז החל במבצע ההצלה. התוכנית להחזרת הילדים היתומים היתה פתח להחזרת מגורשים נוספים.

בתחנת אטאקי ירדנו מן הרכבת. מכאן המשכנו ברגל לעבר נהר הדנייסטר. הרחובות הצרים של אטאקי נשאו את צלקות המלחמה; בתים הרוסים, חלקי קירות שרופים. שיחזרתי שוב ושוב בדמיוני את מראות הגירוש. מעברו האחר של הנהר הצטיירה מוגילב. אלפי מגורשים נצטוו לחצות מעל גשר צר, ללא מעקה. רבים צנחו למים וטבעו. אחרים נצטוו לעבור אל הגדה השנייה בשחיה ומצאו מותם במימי הדנייסטר הקפואים.

לפתע, בסמוך לגשר, נפלו עיני על קיר חרב. כתובת באידיש נרשמה עליו. הגשמים והבוץ לא מחקו את המלים: "אנו צועדים את דרכנו האחרונה. יהודים, אימרו 'קדיש'." היינו היחידים שצעדו על הגשר הצר שהוקם על ידי הגרמנים. מתחת געש הנהר הגואה מהפשרת השלגים. חשבתי על דם היהודים שנמהל במים. לאלה שהצליחו לחצות המתינה מוגילב על בתייה הרוסים, תחנת מעבר לגיטאות האחרים. מי שהצליח להבריח כסף, או חפצים בעלי ערך, שיחד את החיילים והצליח להישאר במקום. ואולם מרבית המגורשים נשלחו למקומות מרוחקים יותר.

עברנו בשער הכניסה של גיטו מוגילב. בכל מקום עמדו אנשים מזוקנים, מלוכלכים, עטופים בסחבות עשויות משקים ושמיכות בלויות. הם נעצו בנו עיניים והתלחשו. איש לא העז לפנות אלינו בדברים. תוך דקות נפוצה השמועה על בואנו. הגענו לביתו של ראש הקהילה - ה"אובצ'ינה" משה כץ והוא מיהר לכבד אותנו בקפה ועוגות. אני זוכר את העוגה נתקעת ברוני. בכל מקום שרר מחסור ואילו פה על השולחן עוגות. האם קיימת מציאות כפולה? ביקשתי להאריך את שהותי במוגילב. הזכרתי את שמות ידידי. כולם היו מוכרים לראש הקהילה. מכיוון שנסייעתי לימפול נדחתה ביומיים, מיהרתי לחפש את החברים. טוטיו יבלונבר (יצחק ילון), מילו דרך, גרשו רזנר, מושקו רזנצווייג, הרי רודיך הרטה ובינה רזנברג - כולם נפלו על צווארי. מאחר ולא התאפשר לי להודיע מראש על בואי, היתה הפתעתם מוחלטת.

בשנה השלישית לגירוש כבר היו החיים בגיטו מאורגנים, אבל תושביו שקעו בניוון חסר תקווה. ואולם גם בתנאים אלה נשארו ידידי מהתנועה חבורה מלוכדת. את הערבים ביילתי בדירה ששימשה להם מקום מפגש. לא היו בה רהיטים, רק פינה היתה מונחת ערימת ספרים בעברית ובאידיש, מעין ספרייה מאולתרת. ישבנו על הריצפה לאור ה"קאניצל" - פתיליה מתוצרת טרנסניסטריה. מה יקרה כאשר יתחיל הצבא הגרמני לסגת? שאלו החברים. חששנו שהגרמנים ינצלו את הנסיגה לחיסול המוני של כל שרידי הגיטאות. העלינו רעיונות לברוח ברכבת, כשם שעשו חברינו מצ'רנוביץ מייקו אורנשטיין ודודיקה סגל. ואולם במצב הנוכחי התוכנית לבריחה המונית היתה בלתי-אפשרית. לבי היה כבד. כל שיחה עם החברים נראתה לי כפרידה סופית.

בינתיים החליטו מילו וטוטיו להפגיש אותי עם המהנדס זיגפריד יגנדורף, ממגורשי העיר רדאויץ. את שמו כבר שמעתי במפעלי העזרה למען טרנסניסטריה. יגנדורף היה איש שנוי במחלוקת. בעיני רבים נחשב מלאך ומושיע שהציל חיי יהודים, ובעיני אחרים משתף פעולה עם הגרמנים. בין שתי מלחמות העולם עשה קריירה מזהירה כמהנדס ואף עבד במפעלי "סימנס" הגרמנים.

באוקטובר 1944 גורש יגנדורף מרדאויץ עם שאר בני הקהילה, ואולם במוגילב נטל יוזמה שנועדה להקל על המגורשים. הוא פנה למפקד הרומני המקומי קולונל בליאנו והציע לשקם את מערכת החשמל ההרוסה ולהקים במוגילב מפעל תעשייתי שיספק לאוכלוסיה פריטים נחוצים. לצורך זה דרש מכסה קבועה של עובדים מקרב המגורשים. מעשרים עובדים הצליח יגנדורף להעלות את המכסה למאות. כל עובדיו במפעל המתכת "טורנטוריה" זכו לחסינות מפני גירוש למחנות עבודה אחרים. למעשה היה מעין "אוסקר שינדלר" של טרנסניסטריה, אך בניגוד לשינדלר, היה יגנדורף יהודי. גם טוטיו ומילו נמנו על עובדי המפעל, השתכרו מארק ליום וקיבלו שלוש מאות גרם לחם.

נפגשתי עם זיגפריד יגנדורף במשרדו. שני סדרנים שמרו על הכניסה. יגנדורף היה לבוש בקפידה, כיאה למנהל מפעל. אדם סמכותי, שופע ביטחון עצמי, ואילו אני איש צעיר ונבוך. רק כאשר סיפרתי לו על התוכנית להציל חמשת אלפים ילדים, התרכך יגנדורף. "מי יודע אם תספיקו לבצע את התוכנית. הצבא האדום כבר עומד בשער", אמר. הוא קיווה שהמפקדים הרומנים לא יתנו יד לפגיעה ביהודים שנותרו בחיים. הסברתי לו עד כמה חשובים טוטיו ומילו לתנועה שלנו, בנוסף להיותם עובדים מסורים במפעל. יגנדורף הבטיח כי לא יאונה להם כל רע. יצאתי נבוך מהמפגש. האם פגשתי גיבור, או משתף פעולה שתרם למאמץ המלחמתי הנאצי? מקץ חמישים שנה אני נוטה לדון את יגנדורף לכף זכות ולא לכף חובה.

ביום השלישי סידר לי ראש הקהילה כץ מקום במשאית גרמנית. הנהג לא העלה על דעתו כי הטרמפיסט שלו הוא יהודי. לתומו סבר שאני פקיד רומני בשליחות. את ארבעים הקילומטרים בין מוגילב וימפול עברנו ללא תקלות. ימפול נראתה ככפר גדול. רחוב ראשי ולאורכו שורת בתים קטנים. בדרך ממשד ה'ז'נדרמריה אל הגיטו גיליתי למרבה הזוועה, כי אני צועד על מדרכה העשויה ממצבות של יהודים. עדיין אפשר היה לקרוא אחדים משמות המתים.

התייצבתי בפני ראש הקהילה היהודית בימפול. ה"אובצ'ינה" המקומי היה יוצא קימפולונג וגם שמו היה כץ.

הסברתי את שליחותי וביקשתי את עזרתו. גיטו ימפול היה קטן יחסית. הוא מנה כחמש מאות איש, מרביתם בעלי מלאכה מצ'רנוביץ שנותרו במקום כדי לספק את צרכי השלטונות. ב-1941 היתה ימפול תחנת מעבר חשובה למגורשים, ממנה פוזרו למחנות האחרים על נהר הבוג.

הגיטו היה מוקף בגדרות תיל ומרוכז בארבעה רחובות צפופים. הרס והזנחה נראו בכל מקום. את מי השתיה נאלצו אנשי הגיטו לקבל מבאר שמחוץ לחומות. ראש הקהילה כץ היה אדם בעל תושיה. באחד הימים הייתי עד לתפיסתם של שני יהודים שנמלטו מגיטו אחר וביקשו מיקלט בימפול. על פי החוק צפוי היה להם עונש מוות. באמצעות קשריו הטובים וכושר השכנוע שלו הצליח כץ להגיע להסדר עם המפקד הרומני המקומי והבורחים הוחזרו בחשאי וללא פגע למקום ממנו באו.

ה"אובצ'ינה" אף התלווה אלי לפגישה עם המפקד הרומני, קצין בדרגת קולונל שהיה ממונה על ענייני היהודים באיזור. ביקשתי לסייר ולרשום מועמדים בהתאם לקריטריונים שסוכמו - ילדים עד גיל חמש-עשרה, שהתייתמו משני הוריהם. " מטעמי ביטחון לא אוכל לאפשר לך לנוע", הודיע הקצין, "ואולם אני מוכן להעמיד לרשותך את מכשירי הטלפון שלי. תוכל להתקשר לכל הגיטאות באזור ז'וג'סטרו".

תוכניתי ליצור מגע ישיר השתבשה. שהרי רק באופן אישי יכולתי להדריך את המבוגרים כיצד להגדיל את כמות היתומים בצורה חוקית ולהתאים את הילדים לקריטריונים הנדרשים, גם אם לא היו יתומים. ידעתי שהתקשרות טלפונית ממשדו של הקולונל פירושה מעקב וציתות. בינתיים החלטתי למצות את כל האפשרויות בגיטו ימפול עצמו.

עברתי מבית לבית ודיברתי על לב ההורים. הודעתי שאסתפק בהצהרה לפיה ילדיהם אינם ילדיהם, אלא יתומים שנותרו מבני משפחותיהם שניספו, או כאלה שאומצו על ידם, ובלבד שיתאפשר להם לצאת. בהעדר מסמכים מסודרים ותעודות רשמיות יכולתי לעשות בניירת ככל העולה על רוחי. בימפול היו שמונה יתומים בלבד, ואילו הרשימה שלי הכילה מספר גדול בהרבה. גם בנושא הגיל לא דייקתי. כך יכולתי להגדיל באופן משמעותי את מספר היתומים הזכאים לאישור יציאה. הויכוח עם ההורים לא היה קל. באווירת היאוש והחרדה מפני הנסיגה הצפויה של הגרמנים ניסיתי לשכנע כי זו ההזדמנות האחרונה להציל את הילדים. "הפרידה היא קשה וכואבת, אבל אם העולם עדיין יהיה עולם, תפגשו את ילדיכם אחרי השחרור. ואם חס וחלילה יתרחש הרע מכל, לפחות תצילו את הילדים ממוות". כך טענתי בפני בני הזוג רויטמן מחוטין, משפחה רבנית ענייה ולהם בנות רבות. לבסוף שוכנעו ההורים לרשום את בנותיהם כיתומות. מקץ חודשים אחדים התאחדה כל המשפחה בבוקרשט.

לקראת סוף ביקורי התארחתי בביתו של הסופר האידי יצחק פאנער. התחזית שלו לעתיד היתה קודרת במיוחד. הוא האמין שהגרמנים והרומנים כאחד יחסלו את כל היהודים. על הסף פנה בבקשה אישית. "כתבתי שיר אחרון", אמר, "צוואתי הספרותית היא חזון על ארץ-ישראל. אנא העבר את השיר לבוקרשט. זו בקשתי האחרונה." התרגשתי מאד, אבל חששתי. אם אתפס ויתגלה בבגדי טקסט פיוטי, יחשדו השלטונות שזהו מסר מוצפן ויעצרו אותי כמרגל.

לפתע נזכרתי בספרו של היינריך היינה "מסע בהרץ". כאשר חשש להעביר חומר מסוכן מצרפת לגרמניה עלה בדעתו של המשורר הגרמני רעיון מבריק: "מה שיש בראשי אי אפשר ליטול ממני." הצעתי למשורר האידי ללמוד את השיר בעל-פה. "בבואי לבוקרשט ארשום אותו ואפקידו בארכיון", הבטחתי. שיננתי את שורות השיר שוב ושוב ומסרתי אותו לתעודתו מזכרוני.

עד היום חקוקות המלים במוחי. "הרחק מכאן, הרחק מכאן, ישנה ארץ פלאות". אחר כך הגיע השיר ארצה עם אחד העולים. תחזיתו הקודרת של יצחק פאנער התבדתה. הוא ומשפחתו שוחררו ועלו ארצה. במשך שנים שימש כמזכירו האישי של הסופר הדגול שלום אש. כעבור שנים הולחן השיר בידי האמן לייבו לעווין ועד היום שרה אותו בתו הזמרת רות לעווין.

למסע הזרה למוגילב הצטרף אלי ראש הקהילה. שוב תפסנו "טרמפ" במכונית גרמנית. בדרך גילה לי כץ את הסיבה האמיתית לסירובו של המפקד הרומני לאפשר לי סיור בגיטאות הסמוכים לימפול. מחנה ואפרניארקה לעצירים פוליטיים שכן בקירבת מקום ומרבית אסיריו היהודים נודעו כפעילי המפלגה הקומוניסטית. "אתה איש צעיר והמפקד חשד שעניין היתומים הוא רק אמתלה בשבילך לקשור קשר עם האסירים הפוליטיים". היה זה חודש פברואר 1944.

דרכי טרנסניסטריה התכסו בבזבז טובעני. המשאית הגרמנית שקעה, בלי יכולת להיחלץ. חושך ירד. המפקד הגרמני החליט לעצור. "נלון בכפר", הודיע, "בבוקר נשיג שוורים שיחלצו את המשאית מן הבזבז." הנהג הגרמני מיהר לכפר ודאג למפקדו לבלות את לילה בחיקה של אשה. אני והוא שוכנו בבית אחר. זה היה לילי הראשון בטרנסניסטריה, מחוץ לגדרות הגיטו. כאחים לצרה הזמין אותי הנהג הגרמני לשתות איתו תה. בעל הבית לא העלה, כמובן, על דעתו שאני יהודי וחשב אותי לפקיד אזרחי בתפקיד. בשעת הארוחה נשמעה המולה בחצר. קבוצת לובשי מדים של הוורמכט הגיעה אף היא ללון במקום. היו אלה אנשיו של הגנרל האוקראיני ולסוב שערך מן הצבא האדום ולחם לצד הנאצים. מחשש שיפלו בידי הסובייטים ויוצאו להורג כבוגדים, נסוגו החיילים למערב. קפואים ומלוכלכים הצטרפו לשולחנו. אחדים מהם דיברו רומנית בניב מולדבי. מסביב לכוסות התה המהבילות התפארו במעשי גבורתם ברצח יהודים באודסה. איש איש התחרה בסיפורים על מספר היהודים שחיסל ועל הדרך שבה חוסלו. ישבתי בקרבם, קרבי מתהפכים ואני אנוס להעמיד פנים אדישות ולהאזין לעלילות הזוועה של החיילים המתברברים. אסור היה לי לערור ולו חשד קל שאני יהודי. גם "ידידי" החדש - הנהג הגרמני לא היה נוקף אצבע

למעני, אילו נודע מי אני. בקושי לגמתי מהתה הרותח. התנצלתי ברומנית באמרי כי אני מותש ופרשתי. כל הלילה התהפכתי על משכבי, כשאני מסוגל לעצום עין. חיכיתי לבוקר שיעלה, שאוכל להתרחק מחבר הרוצחים המתועב.

בהגיענו למוגילב מיהרתי לחפש מכרים וידידים. ב"קזינו" - אחד מהמקומות המרכזיים בגיטו, בו נדחסו מאות יהודים, מצאתי את הוריו של ברל. הבנקאי האמיד מדורנה ובני משפחתו חיו בתנאי מצוקה קשים, ואולם דרישת השלום שהבאתי מבנם פיצתה על הכל. ה"אובצ'ינה" המקומית סידרה לי משרד. משעות הבוקר המוקדמות צבאו המונים על חדרי, חוקרים ודורשים לגורל קרוביהם ומבקשים שאמסור בשובי דרישות שלום. תור גדול השתרך במסדרון ובמדרגות. רשמתי את הפרטים במחברת עבה, וזו הלכה והתמלאה בכתובות והודעות. ישבתי בחדר והניצולים סיפרו לי על מסע היסורים שלהם. במגפת הטיפוס שהשתוללה בחורף הראשון לגירוש מתו המונים, סיפר טוטיו. רופאים שנדבקו בטיפוס מהחולים מתו תוך מילוי תפקידם. אחדים הזריקו זריקות מוות להוריהם כדי לגאול אותם מיסוריהם. באקציות השבועיות גורשו רבים למחנות הגרמנים פצ'ורה וסקאזינץ ולא שבו. רק העזרה ההדדית היתה זיק באפלה. "העזרה הממוסדת שהחלה להגיע בשנת 1942 הצילה מספר לא מבוטל של משפחות ממוות", כתב מילו דרך בעדותו ל"יד ושם". הוא האיש שקיבל את הכסף מקציניו הגרמנים של ספק העצים קליפר וחילק לנזקקים.

מכל העדויות התחזקה בי הגאווה על כך שגם בארץ הגזירה עלה בידי חברי "הנוער הציוני" ותנועות אחרות לקיים חיים המבוססים על מתן כתף ופעילות ציונית. הם ניהלו דיונים, שרו שירי ארץ-ישראל והמשיכו לחלום. נסיונם למצוא טעם בחייהם הקשים בגיטו נגע ללב. טוטיו שר לי את השיר שכתב על ה"קאניצל" - אותו נר פתילה המבקיע את החשיכה. פויו רינצלר ופולדי אונגאריש מסרו לי עיתון בכתב יד שהוציאו לאור ואשר עבר מחבר לחבר. בראשית חודש מרץ 1944 בטרם כניסת הצבא האדום, קבר טוטיו את העיתונים במחבוא. האם טמונת העדויות האלה אי שם באדמת טרנסניסטריה, גם לאחר חמישים שנה?

ביום השלישי לביקורי סיירת בבית היתומים המרכזי. בראש מפעל ההתנדבות עמדו האחים זוניו ופיביש טאובר. את משפחת טאובר היכרתי היטב, שכן אביהם היה אחד מלקוחותיו של סבא. היתומים היו בבת עינם. אלפי ילדים כאלה שוטטו בטרנסניסטריה, שרידים למשפחות שנספו. רבים נאספו בדרכים ולא ידעו לומר מי הם ומה ארע למשפחותיהם. מכרי מהתנועה אשר הופר וזאב רנד פעלו בבית היתומים כמדריכים. במבנה הפרוץ שרר קור מחריד. נדמה היה לי כאילו הגעתי לתופת של דנטה. במיטות רעועות שכבו ילדים חסרי ידיים ורגליים, שאיבריהם קפאו בעת הנדודים בחורף 42-1941. הם היו מכוסים בסמרטוטים ובשמכות בלות, פניהם נפולים ומעיניהם נשקף הרעב. לארוחת הצהריים קיבלו צלחת מרק ופרוסת לחם. צחנה כבדה עמדה באוויר הקר. עברתי בין המיטות, מביט בפנים החיוורות ובגופות המצומקים. התמונות הללו ילוו אותי כל חיי.

הצלחתי להבקי את חומת אדישותם רק כאשר סיפרתי להם שבאתי להוציא אותם מהמקום הנורא הזה ולהובילם לארץ-ישראל. עיניהם אורו. אחדים זינקו מהמיטות. "מתי? היום? מחר? איך ניסע?" הקיפו אותי הילדים בשאלות. ואולם היו גם אלה שהיו מנותקים לחלוטין. עברתי בין המיטות שוב ושוב. את ילדיו של הדוד סרול-לייב לא מצאתי. תקוותי האחרונה נגוזה. פרד שרגא רשם את שמות הילדים וחזר לבוקרשט עם שאר השליחים.

גם אני נדרשתי לשוב. הצבא האדום התקדם לעבר מוגילב. את הערב האחרון שלי ביליתי עם החברים. האווירה היתה קודרת. האם זו ראשית השחרור, או רגע ההשמדה הסופית? איש לא ידע אם נראה שוב. במה זכית? שאלתי את עצמי. הרי הייתי אחד מהם. רק מפני שנמלטתי לבוקרשט בשנת 1940 שפר גורלי, ולא גורשתי לטרנסניסטריה. למרות שכבר היה כפסע ביני ובין המוות וחי בתקופה היו רחוקים מלהיות גן-עדן, עדיין היתה לי החירות לצאת מבוקרשט ולשוב אליה כרצוני. טוטיו והרי רודיך ליוו אותי עד לגדר הגיטו. הרי, בן למשפחה אמידה, שהיו בעלי מינסרות ויערות, עמד לצדי לבוש בבלויי סחבות ונעליו המחוררות עטופות בבד שק.

פסעתי לאיטי לעבר הפשפש שבגדר, כשהזקיף במגדל השמירה עוקב אחרי כל העת. בהגיעי לשער עיין ברשיון המעבר שלי, לא ערך חיפוש בכלי וסימן לי לצאת. חברי נותרו בשבי, ואילו אני חציתי את הגשר המפריד בין יסורים לחיים תקינים למחצה. סובבתי את ראשי. הרי עמד מעבר לגדר. מבטינו הצטלבו. לא יכולתי להתאפק. עיני זלגו דמעות כל הדרך עד לדניסטר.

בדיעבד סימן הביקור שלי תקווה לחברים שאכן קיים סיכוי, ולו גם קלוש, שיום אחד גם הם יצעדו על אותו גשר בדרך הביתה. ישבתי ברכבת שפוף. עדיין לא ידעתי כי בימי היעדרי נאסרו כל חברי ההנהגה של התנועה הציונית וראשי תנועות הנוער. כל זה נודע לי כאשר התעכבתי בעיר פוקשן לביקור אצל חברת התנועה פנינה רבינוביץ. המידע המקוטע שבידיה החמיר את תחושת אי-הוודאות.

בתחנת הרכבת של בוקרשט המתין לי רודולף "רז'ה" רוזנברגר. תוך כדי הליכה השלים את המידע החסר. מכיוון שהשוטרים לא מצאו אותי בבית נאסרה אמי במקומי. היכו אותה ועינו אותה כדי לגרום לה לדבר. אמי התעקשה: "בני נסע למקום לא ידוע, לבקר את אהובתו." למזלי לא ידעה אמא על נסיעתי לטרנסניסטריה. העדפתי להסתיר את דבר הנסיעה המסוכנת, כדי לחסוך ממנה דאגה. בסופו של דבר, משלא הצליחו החוקרים להציל מאמא שום מידע, שוחררה.

לדירתי לא יכולתי לשוב. מיהרתי לקנות עיתון. חיפשתי בעמוד המודעות דירה בשכונה מרוחקת מן האזור היהודי. עלי להיעלם, עד יעבור זעם. הדירה שמצאתי שכנה ליד תחנת הרכבת והמשכיר היה גנרל רומני. לבוש במכנסי רכיבה, מעיל ספורט ומגפיים ניגשתי לביתו. סיפרתי לו שאני סטודנט ששב מן החזית. "קיבלתי חופשה מיוחדת על מנת להתכונן לבחינות." זה היה ההסבר לכך שאני מתכוון להמעיט ככל האפשר ביציאות מהבית. ברוב אדיבותי הצעתי לגנרל לחסוך לו את הטירחיה הביורוקרטית ולמלא את טופס הרישום למגורים בעצמי, אותו זיפתי כמובן. בשל העדר רישומים איבדה המשטרה את עקבותי ואני ירדתי למחתרת. מפברואר ועד מרץ התגוררתי בחדר לא מוסק וריק מרהיטים. כל היום הייתי מכורבל מתחת לערימת שמיות וקראתי ספרים. הבידוד החל למרוט את עצבי. הרגשתי שאני יוצא מדעת. התחלתי לעשן. לרחוב העזתי לצאת רק עם רדת החשיכה. לאכול משהו, ולפגוש במועדים קבועים את חנה'לה וקוקה סגל אשר שימשו מקשרות עם העולם החיצון, גם לברל שהסתתר במקום אחר. השתיים העבירו את מכתבי הארגעה שלי לאמא וסיפקו לי ידיעות על המתרחש.

מבית-הכלא הסתננו ידיעות על החקירות. החוגים הפרו-גרמנים בממשלה הרומנית היו מעוניינים במשפט ראווה שיאשים את פעילי הציונות בריגול ובחתימה נגד השלטון. ידענו גם על המאמץ הדיפלומטי והלחץ מקושטא על מנת לשכנע את הרומנים שלא להעמיד לדין את הפעילים הציונים.

באותם ימים טרופים הספקתי לשגר לקושטא דין וחשבון על הביקור שלי בטרנסניסטריה ואת רשימות הילדים. כתבת: "הוציאו אותם משם, לפני שיהיה מאוחר מדי!" לימים מצאתי את המסמך בארכיון הצינוי. המקשרת קוקה סגל באה מהעיר גאלאץ. ממנה נודע לי על קבוצת של עובדי כפיה שהובאו לבוקרשט ועומדים לשוב לעירה. האחראי על הקבוצה היה סיגי שפיגל, חבר התנועה שלנו. אחד האסירים ביקש להישאר בבירה בסיוע קרובתו קוקה. הצעתי לסיגי שפיגל עיסקת חליפין. אני אבוא במקומו של אותו נח סגלוביץ ואחזור עם הקבוצה לגאלאץ. מכיוון שלאיש לא היתה תעודה עם צילום התאפשרו החילופין בקלות.

לגאלאץ הגעתי כשאני מתחזה לעובד כפיה. הסתתרתי בדירתו של חברי נחום אדלשטיין המכונה "צופ", כשאני שומר על חשאיות מירבית. ידעתי כי המשטרה הרומנית יכולה לעלות על עקבותי בכל רגע. באחד הערבים נשברתי והחלטתי לצאת לקולנוע. נכנסתי לאולם כאשר כבו האורות. לפתע נקרע הסרט והאור נדלק. חברים מ"הנוער הצינוי" שהיו באולם זיהו אותי מיד. השמועה התפשטה. "איציו נמצא בגאלאץ". כעת הייתי חייב לעזוב את העיר במהירות האפשרית.

עליתי על הרכבת לפוקשן. לידידי פנינה רבינוביץ ושלוש וייסמן סיפרתי את האמת על בריחתי והם מצאו לי חדר בדירתה של יהודיה ישישה. לגברת סיפרתי שאני עובד כפיה במחנה הידוע לשמצה "דואגה" ובשל פציעתי עלי לשהות בבית במנוחה מוחלטת פנינה ושלוש הפכו למקשרים שלי בפוקשן.

כל יומיים פקדו את הדירה, הביאו אוכל וידיעות על המתרחש בבוקרשט. ב-4 באפריל 1944 הופצה בירת רומניה על ידי בעלות הברית. אלפי אנשים נלכדו בחשמליות, בקרונות הרכבת ובבתים. איזורים שלמים הפכו לעיי חורבות. מניין ההרוגים היה רב.

החלטתי לשוב הביתה. לא רק הדאגה לגורל אמא והחברים הניעה אותי, אלא ההנחה כי ידי השוטרים עמוסת עבודה וכי איש לא יטרח לחפש אחרי במהומה.

ליתר ביטחון, ענדתי על הזרוע סרט של הצלב האדום. בעקבות המהפכה ברומניה שהפילה את משטרו של צ'אושסקו, נפתחו ארכיוני משטרת הביטחון ה"סקוריטה". יכולתי להגיע למסמכים החושפים את החקירה שהתנהלה נגדי באותם ימים רחוקים. באחד המסמכים מזהה אותי המשטרה כמנהיג "השומר הצעיר" דווקא. ב-9 במרס 1944 הגיש התובע הצבאי דומיטרו ג'קוביאיינו כתב אישום נגדי. "הנאשם ניהל את התנועה והיה פעיל בה במשך כל הזמן מאז חיסולה על פי החוק. הנאשם קיבל תמיכות עבור תנועתו, עמד בקשר מכתבים עם חוץ-לארץ וקיבל משם כספים והוראות." את גזר הדין לא מצאתי בארכיון. לא קשה לנחש מהו. מבצע הצלת ילדי טרנסניסטריה המשיך בלעדיו.

ברגע האחרון, לפני כניסת הצבא האדום לרומניה, הוצאו הילדים מהגיטאות ופוזרו בקהילות רומניה. רבים מהם פגשתי שוב כאשר עלו על ספינות המעפילים בדרך לארץ-ישראל. התקשיתי להכירם. משלדי אדם אומללים היו לצעירים שרוח החיים שוב פיעמה בהם. חלקם לא הצליחו להגיע הביתה וירדו למצולות בספינה "מפקורה" שטובעה.

מתוך נוסטלגיה סייעתי ליוזמתו של מאיר שפי אחד מיתומי טרנסניסטריה, להקים ארגון גג, כשאני מכהן כנשיא כבוד. למפגשים שארגנו באו מאות, עודם חוקרים את עברם וזהותם. אפילו הקימו מקהלה ששרה את שירי טרנסניסטריה.

בשנת 1994 פנה אלי התורם דולפי גורן-גולדשטיין ממילנו וביקש לאתר יתומים שעלו איתו ארצה באוניה "בלה-ציטה". אז שכרו משפחות גולדשטיין וגולדהאגר האמידות מאיטליה ספינה, שילמו ל"צלב האדום" תמורת חסות להפלגה, וששלשו סכום כסף גדול בידי הגרמנים שהבטיחו כי לא יפגעו בספינה בדרכה לאיסטנבול. בנוסף לבני המשפחה הועלו על הסיפון גם מאה מיתומי טרנסניסטריה, אותם ניסה גורן-גולדשטיין לאתר כעת. לאחר חיפושים מרובים עלה בידי למצוא את דוד לדר, מדרך תיירים במקצועו. לדר אסף עשרים מיתומי "בלה-ציטה" לארוחת ערב והם באו בלוויית משפחותיהם. דולפי גורן-גולדשטיין בכה בהתרגשות כל הערב.

בשנת 1992, לאחר נפילת מסך הברזל, חזרתי למוגילב, כעת אוקראינה. הפעם התקרבו לנו לנהר הדנייסטר במכונית "לאדה" מרוטה, שבה נהג יהודי רוסי בשם יפים, אותו היכרתי בצ'רנוביץ. האם אזכור את המקומות? שאלתי את עצמי.

כאשר התקרבה המכונית לתחנת אטאקי ופנתה במורד המפולת לעבר הגשר חזרו אלי המראות. סובבתי את ראשי לאחור, צופה בגבעה המתנשאת. כאן תקום אנדרטה, אמרתי בלבי. ברוח טרמופילה - אתר המלחמה בין אתונה וספרטה. "ההלך זכור! במקום הזה עברו מאה וחמישים אלף יהודים שגורשו למחנות. מקץ שלוש שנים חזרו רק שמונים אלף." חצינו את הגשר. הפעם היה זה מבנה איתן, לא אותו גשרון רעוע שחיבר בין הגדות. במוגילב של שנת תשעים ושתיים ישבתי במסעדה עלובה, ממתין לנציג הקהילה היהודית הקטנה במקום. הוא ידע לספר אך מעט. בימי הגירוש היה ילד פעוט. הוריו הצליחו להימלט ללב ברית המועצות במועד. אפילו על מיקומו של הגיטו לא ידע להצביע. "אוביל אותך אל יהודי קשיש", הצטדק ראש הקהילה, "אולי הוא יידע". בחזית הבית המוזנח ישב זוג ישישים. העובדה שאני בא מישאל לא עשתה עליהם שום רושם. רק לאחר שתחבתי לידו של הישיש שטר ירוק, ניאות להוביל אותי ברחובות הגיטו.

זכרתי את הפשפש הקטן שבו עברתי. כיצד הצטלב מבטי בזה של הרי רודיך. אני יצאתי אל החופש ואילו עליו נגזר להמתין למוות. את בקשתי ללכת לבית הקברות דחה הישיש, באמתלה כי השבת יורדת, אך הורה לנו כיצד להגיע לשם. יצאנו את גבולות העיר, נוסעים על דרך כורכר שהובילה לפסגתה של הגבעה. בצידו החדש של בית-הקברות הזדקרו מצבות ועליהן חקוקים דיוקנאות הנפטרים, כמקובל בברית המועצות. ואילו בחלקה הישנה נטו אבני הזכרון על צידן, מעוקמות ושבורות. בית העלמין היה תמונה של עזובה. הכל שקוע באדמה, מכוסה עשב פרא. השמש יקדה. קשה היה לפענח את האותיות על המצבות. פילסתי את דרכי בצמחיית הפרא העבותה, מנסה לשווא לדלות את השמות. גם במונתם לא זכו המתים לגורל טוב יותר מבחייהם.

זכרתי את הפתקים הזעירים שהחזירו הקצינים הגרמנים ועליהם נרשמו מלים ספורות של הודייה. לפחות חלק מהאנשים שרשמו אותם הצליחו לשרוד ולשוב הביתה. הגיהנום של טרנסניסטריה נשאר בצל. מעטים יודעים את הסיפור המלא של שואת יהודי רומניה.

שני סרטים שהופקו על ידי הטלוויזיה החינוכית והוקרנו ביום השואה, חשפו את איזור הגירוש הנשכח ואת סיפור היתומים. בקיץ האחרון הצטרפתי לצוות הטלוויזיה החינוכית שצילם סוף סוף סרט תיעודי באתרי המחנות עצמם

ובבתי-העלמין של טרנסניסטריה. זו הייתה חווייה מזעזעת למי שנטל חלק במשלחת הזו. ליווינו את הסופר אהרן אפלפלד לכפר הולדתו ושם עלינו על קבר האחים בו טמונה אמו שנטבחה בליל זוועות לפני חמישים שנה. נאווה אף היא הצטרפה אלינו, צברית בג'ינס, גובה עדויות באידיש עילגת מהניצולים האומללים שעדיין חיים במקום. הם נאחזו בה כאילו הגיעה מכוכב אחר. אולי תעלה את הדברים באחת מספריה.

טוטיו שומר עד היום את הדף עם מילות שיר ה"קאניצל" שכתב בגיטו. "נר פתילה, ספר על כל זה לעתיד. על הנדודים הרצחניים, מכפר לכפר בלי סוף. רשום נא בקורות הזמן על שלוש שנים של סבל של עם שבו שלטו הכינה, העוני והמצוקה." את האנדרטה בטרנסניסטריה לא הצלחתי להקים. רבים הזהירו אותי כי אם תוקם, לא ישמור עליה איש. עד מהרה תנותץ, או תילקח כחומר לבניה. בעומק ליבי עדיין לא ויתרתי. יד ושם לארץ הגזירה הנשכחת מעבר לנהר